

Remigiusz ROSICKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Ogólna charakterystyka międzynarodowego prawa ochrony środowiska

Wprowadzenie

Prawo międzynarodowe jest coraz częściej stosowanym narzędziem regulacji wzajemnych stosunków państw. Międzynarodowe prawo ochrony środowiska uważane jest za najbardziej dynamicznie rozwijającą się jego część. Wiązać to należy z utożsamianiem ochrony środowiska ze sposobem zabezpieczenia globalnego bezpieczeństwa i pokoju. Nadanie bezpieczeństwu globalnemu nowych wymiarów, szczególnie pozamilitarnego, prowadzi do intensyfikacji współpracy między państwami¹. Bezpieczeństwo w takim wypadku traktowane jest, jako ochrona i usunięcie niebezpieczeństw (w aspekcie środowiska możemy mówić o zagrożeniach dla bezpieczeństwa ekologicznego). Wyzwaniem dla ludzkości jest zagwarantowanie własnego przetrwania, a także zabezpieczenie warunków dla życia kolejnym pokoleniom. Wyznacznikiem działań staje się rozwój zrównowazony, a pryncypiami jego zasady, które przyjmowane są przez społeczność międzynarodową². Od czasu przyjęcia kierunku harmonizacji kapitałów (zrównoważonego rozwoju), poszczególne globalne zagrożenia nie są rozpatrywane oddzielnie. Istotnym problemem stało się zmniejszanie zasobów. Państwa dla uniknięcia kroczenia drogą partykularnych interesów i traktowania wzajemnych relacji, jako gry o sumie zerovej, muszą oprzeć się w swym postępowaniu na określonych zadaniach.

Przestrzeń międzynarodowa jest systemem o współzależnych elementach, gdzie działanie jednego nie pozostaje bez wpływu na innych. Problemy odziaływujące na cały system wymagają zaangażowania określonego

¹ M. Dobrosielski, *Pozamilitarne aspekty wspólnego bezpieczeństwa*, „Sprawy Międzynarodowe” 1986, nr 11, s. 19–34.

² M. Pallemarts, *Is Multilateralism the Future? Sustainable Development or Globalisation as a 'a Comprehensive Vision of the Future of Humanity'*, „Environment, Development and Sustainability” 2003, nr 5, s. 275–295.

poziomu podmiotów. W. Anioł wymienia trzy główne cechy charakteryzujące wszystkie problemy globalne³:

„1. Ogólna światowa skala: problemy te dotyczą całej ludzkości, mają charakter ponadpaństwowy i ponadregionalny, w mniejszym lub większym stopniu oddziałują na rozwój wszystkich społeczeństw.

2. Olbrzymia waga: problemy te mają charakter krytycznych zagrożeń, toteż są szczególnie istotne z punktu widzenia perspektywy gatunkowej człowieka. Wywołują tak wiele niebezpiecznych zakłóceń, że ich nieprzewidywanie stawia pod znakiem zapytania przyszłe losy i przetrwanie ludzkości.

3. Sposób rozwiązania: aby problemy te przezwyciężyć, potrzebna jest możliwie ścisła i szeroka współpraca wszystkich zainteresowanych stron, co z reguły jest równoznaczne z koniecznością zjednoczenia w tym celu wysiłków i działań całej społeczności międzynarodowej”.

Okresem, w którym zwrócono szczególną uwagę na zagadnienie problemów globalnych był przełom lat 60. i 70. XX wieku. Wiązało się to m.in. z kryzysem energetycznym, spadkiem produkcji żywności, katastrofami ekologicznymi, awariami przemysłowymi, problemami demograficznymi, ubóstwem i zagrożeniem konfliktem masowym⁴.

Po koniec XX wieku państwa musiały zmierzyć się z przetasowaniem w dwubiegunowym systemie stosunków międzynarodowych i kształtowaniem się nowych relacji pod dyktando procesów globalizacji⁵. Sam wzrost gospodarczy nie był już czynnikiem, na którym można było oprzeć harmonijny rozwój, co więcej nie stał się on gwarantem zachowania standardów zabezpieczenia środowiska przed nieracjonalnym użytkowaniem. W dalszym ciągu istnieją obszary, które nie bez problemów zapełniane są przez regulacje międzynarodowe – dotyczy to m.in. broni i środowiska.

Wobec wyzwań globalnych stoi międzynarodowe prawo publiczne, które można definiować, jako szczególny system prawny, wyposażony w mechanizmy współistnienia i współpracy takich podmiotów, jak państwa i organizacje międzynarodowe czy inne podmioty społeczności międzynarodowej. Istotną cechą tegoż systemu prawnomiędzynarodowego

³ W. Anioł, *Zależności globalne a stosunki międzynarodowe*, „Sprawy Międzynarodowe” 1985, nr 1, s. 101–114.

⁴ A. Budnikowski, *Pojęcie problemów globalnych*, „Sprawy Międzynarodowe” 1987, nr 2, s. 57–65.

⁵ M. Kassangana, *ONZ wobec wyzwań globalizacji*, „Sprawy Międzynarodowe” 2000, nr 1, s. 87–106.

jest możliwość tworzenia własnych pryncypiów postępowania (zasad). Od prawa międzynarodowego publicznego próbuje się odróżnić prawo Unii Europejskiej, co w wielu wypadkach wydaje się dyskusyjne. Za odrębnością europejskiego systemu prawnego przemawia stanowisko Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości w zakresie uznania Traktatów Wspólnot za nowy porządek prawny, w którym członkowie ograniczyli swoją suwerenność. Cechą charakterystyczną jest też dopuszczenie osób fizycznych do grupy podmiotów tego prawa⁶.

Prawo międzynarodowe jest emanacją warunków i wartości funkcjonujących w zbiorowości społecznej. Prawo międzynarodowe stoi przed dylematem rozmiaru i szybkości wchłaniania standardów zachowania (postępowania) do swego systemu, zachowując przy tym równowagę między nadmiernym przekształcaniem jego a nadążaniem prawa za stanem rzeczywistości⁷.

Wyzwaniem dla społeczności międzynarodowej stała się konieczność zabezpieczenia środowiska zarówno dla obecnych pokoleń, jak i dla przyszłych (realizacja zasady sprawiedliwości międzypokoleniowej). Międzynarodowe prawo ochrony środowiska obejmuje działania na rzecz zmniejszenia zanieczyszczeń, jak i prewencję. Stanowi system norm określających obowiązki i prawa podmiotów w zakresie korzystania i ochrony środowiska przez nie lub inne podmioty. Wzrost wartości ochrony środowiska i samego środowiska uzyskiwany jest też przez wciąganie jego fragmentów do zakresu praw człowieka – jak w przypadku prawa do zdrowego środowiska⁸.

Znaczącą rolę w systemie międzynarodowego prawa ochrony środowiska odgrywają zasady, bowiem wpływają one na kształtowanie tzw. *hard law* – zwyczajów, umów międzynarodowej. Artykuł ten stanowi próbę syntetycznego ujęcia problemu ochrony środowiska w aspekcie zasad międzynarodowego prawa ochrony środowiska. Szerszym kontekstem

⁶ Zobacz Opinia No. 1/91 – *Opinion 1/91 Draft agreement between the Community, on the one hand, and the countries of European Free Trade Association, on the other, relating to the creation of the European Economic Area*, 1991, s. 1–6079.

⁷ Krótki rys historii prawa międzynarodowego w: S. C. Neff, *A short history of international law*, w: *International Law*, red. M. D. Evans, Oxford University Press, New York, 2006, s. 29–55.

⁸ S. Giorgetta, *The Right to a Healthy Environment, Human Rights and Sustainable Development*, „International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics” 2002, nr 2, s. 173–194.

dla tych zasad są instytucjonalne pryncypia prawa międzynarodowego – suwerenność, zasada dobrego sąsiedztwa i zakaz nadużywania prawa.

1. Środowisko

Słowo środowisko najczęściej pojawia się z jakimś przymiotnikiem, np.: biologiczne, geograficzne, naturalne, przyrodnicze czy społeczne. Każde z tych wyrażen kładzie nacisk na określony element (lub grupę elementów), który nie pozostaje bez wpływu na człowieka. W przypadku środowiska naturalnego, przyrodniczego i biologicznego mamy do czynienia z brakiem konsensusu co do jednego sformułowania. A. Ciborski definiuje środowisko, jako „ogół czynników ekologicznych mających bezpośrednie znaczenie dla życia i rozwoju organizmu danego gatunku lub jego populacji”⁹, natomiast środowisko człowieka, jako „zespół elementów martwych (fizycznych) i żywych (biotycznych) powiązanych z człowiekiem wzajemnym oddziaływaniem”¹⁰. Natomiast według S. Jastrzębskiego środowisko człowieka zawiera „wszystko, co zapewnia człowiekowi rozwój materialny, biologiczno-fizyczny oraz to, co stwarza uciążliwość rozwoju umysłowego, moralnego, kulturalnego, estetycznego, duchowego i społecznego”¹¹, środowisko to opiera się na dobrach cywilizacyjnych i na dobrach naturalnych. W. Brzeziński posługuje się pojęciem naturalne środowisko człowieka, na które składa się „ogół elementów naturalnych, tzn. stworzonych przez naturę, ale w mniejszym lub większym stopniu przekształconych przez gospodarczą działalność człowieka, składających się w danym miejscu i czasie na warunki życia ludzkiego”¹². Polska ustawa Prawo ochrony środowiska w art. 3 pkt 39 definiuje środowisko, jako „ogół elementów przyrodniczych, w tym także przekształconych w wyniku działalności człowieka, a w szczególności powietrznej ziemi, kopaliny, wody, powietrze, zwierzęta i rośliny, krajobraz oraz klimat”¹³. Natomiast B. Campbell wymienia następujące skład-

⁹ A. Ciborski, *Polityka kształtowania środowiska*, Warszawa 1981, s. 10.

¹⁰ Ibidem, s. 10.

¹¹ S. Jastrzębski, *Nowy wzorzec cywilizacji – ochrona środowiska*, Warszawa 1981, s. 39–41.

¹² W. Brzeziński, *Ochrona prawna naturalnego środowiska człowieka*, Warszawa 1975, s. 291.

¹³ *Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska*, Dz. U. 2001, Nr 62, poz. 627 z późn. zm.

niki środowiska: czynniki fizyczne (energia, woda, gazy atmosferyczne i wiatr, ogień, grawitacja, topografia, podłoże geologiczne, gleba) i czynniki biologiczne (rośliny zielone, rośliny niezielone, zwierzęta, ludzie). Odrebną kategorię, jako składnik środowiska, stanowi u B. Campbella środowisko społeczne tworzone przez grupy ludzi¹⁴.

Szerokie spektrum elementów wpływające na jakość życia człowieka także stosować same słowo „środowisko”. W znacznym uproszczeniu można powiedzieć, że na środowisko składa się biocenoza (grupy populacji różnych gatunków, zarówno roślin, jak i zwierząt, które powiązane są z jednej strony rywalizacją gatunkową, z drugiej strony zależnościami pokarmowymi) i biotop (środowisko życia)¹⁵. Z punktu widzenia antropologicznego należy powyższe elementy uzupełnić o elementy i czynniki mające wpływ na sposób życia i jakość życia człowieka. Wyraża się przekonanie, że wraz z lepszym opanowywaniem otoczenia przez człowieka następowały zaburzenia w ekosystemie, tzn. system ten tracił równowagę. Mechanizm równowagi polegał na stabilnych relacjach między reducentami, producentami i konsumentami. Między tymi trzema grupami elementów systemu przyrodniczego dochodziło do niezakończonego obiegu energii i substancji¹⁶. Stan ten miał się zmienić wraz z coraz większym wkroczeniem człowieka w środowisko. Stąd S. Leszczyński przedstawia rodzaje środowiska ze względu na stan przekształceń, które uczynił w nich człowiek – środowisko naturalne (nie przekształcone albo naruszone w nikłym stopniu), środowisko przekształcone (środowisko naruszone przez człowieka, ale z dominującym wpływem przyrody) i środowisko sztuczne (wytworzone sztucznie przez człowieka, np. kompleksy miejskie)¹⁷.

Na gruncie prawa europejskiego nie doczekaliśmy się definicji normatywnej środowiska, nie została ona umieszczona w Traktacie o utworzeniu Wspólnoty Europejskiej, Traktacie o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej ani w kolejnych postaciach Traktatu o ustanowieniu Unii Europejskiej. Pojęcie środowisko pojawia się w art. 2 TWE (Wspólnota pierwsza wysoki poziom ochrony i poprawę jakości środowiska naturalnego)¹⁸

¹⁴ B. Campbell, *Ekologia człowieka*, Warszawa 1995, s. 20–21.

¹⁵ C. A. Villee, *Biologia*, Warszawa 1972, s. 881–900.

¹⁶ Ibidem, s. 178 – 180.

¹⁷ S. Leszczyński, *Problemy ochrony środowiska człowieka*, Wrocław 1974, s. 12–15.

¹⁸ Wszelkie pojawiające się cytaty dotyczące treści Traktatów będą pochodzić ze zbioru: A. Łazowski, *Traktaty Europejskie*, Bydgoszcz–Warszawa 2003.

i art. 3 (p. 1 lit. I) TWE (działalność Wspólnoty obejmuje politykę w dziedzinie środowiska naturalnego). Art. 6 TWE mówi, że dla ustalenia i realizacji polityk zawartych w art. 3 brane muszą być pod uwagę wymogi ochrony środowiska naturalnego, szczególnie w zakresie wsparcia stałego rozwoju. O środowisku mówi także art. 174 p. 1 TWE (działania Wspólnoty w zakresie środowiska naturalnego mają służyć osiągnięciu takich celów, jak: zachowanie i poprawa jakości środowiska naturalnego, ochrona zdrowia ludzkiego, ostrożne i racjonalne wykorzystywanie zasobów naturalnych i promocja środków mogących rozwiązywać problemy środowiska naturalnego w zakresie regionalnym i światowym). Punkt drugi tegoż artykułu mówi, że polityka „Wspólnoty w dziedzinie środowiska naturalnego stawia sobie za cel wysoki poziom ochrony, z uwzględnieniem różnorodności sytuacji w różnych regionach Wspólnoty. Opiera się na zasadzie ostrożności oraz na zasadach działania zapobiegawczego, naprawiania szkody w pierwszym rzędzie u źródła i na zasadzie «zanieczyszczający płaci»”.

Istotne znaczenie dla definiowania pojęcia środowiska w UE ma również prawo pochodne, w tym dyrektywy. Dyrektywa 85/337 (dotycząca oceny wpływu wywieranego przez publiczne i prywatne działania na środowisko) w art. 3 wymienia elementy środowiska – istotę ludzką, florę, faunę, glebę, wodę, powietrze, klimat, krajobraz, materialne zasoby i dziedzictwo kulturowe¹⁹. Elementy środowiska wymienia również dyrektywa 90/313 (dotycząca publicznego dostępu do informacji o środowisku) – (art. 2 lit. a) woda, powietrze, gleba, fauna, flora, ziemia i otoczenie naturalne²⁰.

Środowisko z punktu widzenia antropologicznego (w TWE) może obejmować również zagadnienie „środowiska pracy” (art. 95 ust. 4 i art. 137 ust. 1 lit. a). Pojęcie to „związane jest z warunkami środowiska w miejscu pracy, zawiera takie elementy dotyczące środowiska pracy, jak zanieczyszczenie, hałas, ryzyko wypadków itp., co uzasadnia odmienne regulacje dotyczące «środowiska» i «środowiska pracy»». Warto zauważyć, że w latach siedemdziesiątych XX w. polityka Wspólnot nie różniła się od tych pojęć i niektóre dyrektywy WE pochodzące z tamtego okresu nie czynią różnic między ochroną środowiska i ochroną pracowników²¹.

¹⁹ OJ 1985, L 175/40 z późn. zm.

²⁰ OJ 1990, L 158/56 z późn. zm.

²¹ M. M. Kenig-Witkowska, *Prawo środowiska Unii Europejskiej. Zagadnienia systemowe*, Warszawa 2005, s. 10.

Można analizować to zagadnienie ze względu na ochronę medyczną człowieka. Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską określał również politykę wobec zdrowia publicznego w rozdziale trzynastym (art. 153 mówi m.in. o usuwaniu źródeł mogących zagrażać zdrowiu ludzkiemu).

Rozwój nauk przyrodniczych doprowadził do poszerzenia zakresu ochrony człowieka, istotne znaczenie mają tu uregulowania bioetyczne (*Europejska Konwencja Bioetyczna* z 1997 roku, *Protokół Dodatkowy o Zakazie Klonowania Istot Ludzkich* z 1998 roku). Art. 13 *Europejskiej Konwencji Bioetycznej* określa możliwość interwencji w genom ludzki. Interwencji można dokonać jedynie w trzech następujących celach – preventywnym, diagnostycznym i terapeutycznym, ale li tylko bez wprowadzenia modyfikacji w genom potomstwa. Art. 1 *Protokołu Dodatkowego o Zakazie Klonowania Istot Ludzkich* zakazuje tworzenia genetycznie identycznych istot (tzn. istot, które posiadają ten sam genetyczny skład jądra komórkowego)²². W podobnym tonie wypowiada się Kościół katolicki, co widoczne jest m.in. w encyklice Pawła VI *Humanae Vitae*, gdzie forsowana jest integralna wizja człowieka, jak i w katolickim nurcie personalizmu, gdzie człowieka traktuje się jako osobę ludzką²³. Człowiek w takim wypadku staje się głównym „składnikiem” środowiska, staje się wartością bezwzględna (antropocentryzm), stoi to naprzeciw biocentryzmowi zrównującego status człowieka ze zwierzętami²⁴.

W prawie międzynarodowym nie znajdziemy definicji legalnej środowiska, wiąże się to z rozległym ujęciem tego tematu. Mamy tu do czynienia z szeroko rozumianą biosferą – materiążywioną i jej środowiskiem, jak i środowiskiem antropogenicznym i socjosferą²⁵. Najczęściej środowisko określa się przez wymienienie jego określonych składników lub przez ochronę sfer, których destabilizacja w funkcjonowaniu może w znaczący sposób negatywnie oddziaływać na życie człowieka. Przykładowo: – *Konwencja o ochronie środowiska morskiego obszaru Morza Bałtyckiego* z 1992 (art. 1 zakreśla obszar Morza Bałtyckiego, jako obszaru do

²² T. Jasudowicz, *Europejskie standardy bioetyczne. Wybór materiałów*, Toruń 1998, s. 3–58.

²³ Encyklika *Humanae Vitae* dostępna na: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/encykliki/humane.html, 8.08.2009, 8.00 p.m.

²⁴ B. Kusmierczyk, *Zarys problematyki antropocentryzmu w ochronie środowiska*, „Ochrona Środowiska” 2004, nr 3, s. 47–57.

²⁵ J. Aleksandrowicz, *Sumienie ekologiczne*, Warszawa 1979, s. 64 i 97; B. Stugren, *Zasady ekologii ogólnej*, Warszawa 1976, s. 51.

- którego ma zastosowanie Konwencja, a art. 4 ust. 1 określa, że środowisko Morza Bałtyckiego obejmuje wodę i dno morskie wraz z ich żywymi zasobami i innymi formami życia w morzu, art. 3 ust. 3 mówi o zobowiązaniu w zapobieganiu zagrożeniom zdrowia ludzkiego, żywym zasobom i morskim ekosystemom, art. 15 mówi, że strony umowy będą podejmować środki w celu zachowania środowisk przyrodniczych i różnorodności biologicznej oraz ochrony procesów ekologicznych²⁶;
- *Konwencja o zachowaniu żywych zasobów morskich Antarktyki* (art. 1 ust. 2 definiuje żywe zasoby morskie Antarktyki, jako populacje ryb, mięczaków, skorupiaków oraz wszystkie gatunki żywych organizmów wraz z ptakami, które występują na południe od konwergencji antarktycznej, art. 1 ust. 3 określa morski ekosystem Antarktyki, jako całość połączoną żywych zasobów morskich wraz z otaczającym środowiskiem fizycznym, art. 1 ust. 4 określa konwergencję antarktyczną przez linię łączącą punkty)²⁷;
 - *Protokół o ochronie środowiska do Układu w sprawie Antarktyki* (art. 2 wyznacza Antarktykę na rezerwat naturalny, art. 3 mówi o ochronie środowiska Antarktyki, związanych z nią ekosystemów, zachowania walorów Antarktyki wraz z jej pierwotnym charakterem i walorami estetycznymi, art. 3 ust. 2 lit. b wymienia elementy, których naruszenia należy unikać – klimat, powietrze, woda, środowisko atmosferyczne, środowisko lądowe, środowisko lodowe, środowisko morskie, okazy fauny i flory, obszary mające biologiczne, naukowe, historyczne, estetyczne znaczenie lub pierwotny charakter)²⁸;
 - *Konwencja wiedeńska o ochronie warstwy ozonowej* (art. 1 ust. 1 określa warstwę ozonową, jako warstwę ozonu atmosferycznego powyżej planetarnej warstwy granicznej)²⁹;
 - *Ramowa konwencja Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu* (art. 1 ust. 3 definiuje system klimatyczny, jako całość atmosfery, hydrosfery, biosfery i geosfery oraz ich wzajemne oddziaływanie)³⁰;

²⁶ *Konwencja o ochronie środowiska morskiego obszaru Morza Bałtyckiego*, Dz. U. 2000, Nr 28, poz. 346.

²⁷ *Konwencja o zachowaniu żywych zasobów morskich Antarktyki*, Dz. U. 1984, Nr 61, poz. 314 i sprost. Dz. U. 2000, Nr 100, poz. 1087.

²⁸ *Protokół o ochronie środowiska do Układu w sprawie Antarktyki*, Dz. U. 2001, Nr 6, poz. 52.

²⁹ *Konwencja wiedeńska o ochronie warstwy ozonowej*, Dz. U. 1992, Nr 98, poz. 488.

³⁰ *Ramowa konwencja Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu*, Dz. U. 1996, Nr 53, poz. 238.

- *Konwencja o zakazie używania technicznych środków oddziaływania na środowisko w celach militarnych lub jakichkolwiek innych celach wrogich* (art. II określa oddziaływanie na środowisko, jako rozmyślne kierowanie procesami naturalnymi, dokonywanie zmian w dynamice, także składzie lub strukturze Ziemi, włączając w to jej biosferę, litosferę, hydrosferę i atmosferę lub przestrzeń kosmiczną)³¹;
- *Konwencja o ocenach oddziaływania na środowisko w kontekście transgranicznym* (art. 1 definiuje oddziaływanie, jako skutek planowej działalności dla środowiska z uwzględnieniem – zdrowia ludzi, bezpieczeństwa ludzi, flory, fauny, gleby, powietrza, wody, klimatu, krajobrazu, pomników historii i oddziaływań między tymi czynnikami; ujmuje także oddziaływanie, jako skutki dla warunków społeczno-gospodarczych i dziedzictwa kultury powstałe przez zmiany w wymienionych czynnikach)³².

2. Pojęcie ochrony środowiska

Po czasach pary i węgla, kształtowania się społeczeństwa przemysłowego, w dalszej kolejności społeczeństwa poprzemysłowego i informacyjnego³³, nadeszła refleksja nad zawężoną koncepcją racjonalizacji w gospodarce i racjonalności w ekonomii. Istotny stał się problem zabezpieczenia zasobów środowiska dla dalszych pokoleń (myślenie długofalowe, na które uwagę zwracał m.in. J. Naisbitt).³⁴ Ważne stało się zsynchronizowanie różnych kapitałów – społecznych, gospodarczych i środowiskowych, co ma zabezpieczyć istnienie gatunku ludzkiego i innych organizmów. Problem ten został zarysowany przez ONZ w postaci raportu sekretarza generalnego U. Thanta pod tytułem *Człowiek i jego środowisko*³⁵. Raport zawierał informacje na temat zagrożeń globalnych i regionalnych, zanie-

³¹ *Konwencja o zakazie używania technicznych środków oddziaływania na środowisko w celach militarnych lub jakichkolwiek innych celach wrogich*, Dz. U. 1978, Nr 31, poz. 132.

³² *Konwencja o ocenach oddziaływania na środowisko w kontekście transgranicznym*, Dz. U. 1999, Nr 96, poz. 1110.

³³ W. Morawski, *Nowe społeczeństwo przemysłowe. Analiza i krytyka koncepcji*, Warszawa 1975, s. 19–95, 170–229.

³⁴ Cz. Mojsiewicz, *Globalne problemy ludzkości*, Poznań 1998, s. 25–32.

³⁵ Tekst polski Raportu w: „Biuletyn Polskiego Komitetu do Spraw UNESCO” (Numer specjalny), Warszawa 1969.

czyszczeń oceanów i mórz oraz zanieczyszczeń związanych z atmosferą (kwaśne deszcze i CO₂). Raport zaowocował Konferencją Narodów Zjednoczonych w Sprawie Środowiska Człowieka (Sztokholm – 5/16 VI 1972). W Konferencji wzięło udział 113 państw, także przedstawiciele międzynarodowych organizacji (ok. 1200 delegatów, ówczesne kraje socjalistyczne zbojkotowały Konferencję w wyniku niezaproszenia NRD). Głównym skutkiem Konferencji była *Deklaracja Sztokholmska (w sprawie naturalnego środowiska człowieka)*, która grupowała dorobek międzynarodowego prawa ochrony środowiska. W Deklaracji zawarto ponad 20 zasad, które stanowią rudymenty prawa międzynarodowego w zakresie swej tematyki.³⁶

Podstawą dla ochrony środowiska stały się zagrożenia gospodarcze (możliwość niezrównowazonych relacji pomiędzy polityką gospodarczą a środowiskiem), a tym samym zagrożenia funkcjonowania społeczeństw (np. energia, zasoby wody, zjawiska atmosferyczne), zagrożenie istnienia *homo sapiens* (np. negatywny wpływ zanieczyszczeń na organizmy ludzkie), a także kształtowanie się różnokierunkowej etyki ekologicznej. Istotne znaczenie ma tutaj szersze pojęcie odpowiedzialności. Wyraża się ono w planowaniu długofalowym i synchronizacji trzech kapitałów (gospodarczego, społecznego i środowiskowego), co ma stanowić spójną całość. Człowiek rozpatrywany jest tutaj niczym biblijny Adam, któremu Bóg dał panowanie nad światem z podkreśleniem współistnienia innych organizmów (Rdz 1, 28–21). Przy czym człowiek w stosunku do innych organizmów i elementów biologicznych osiągnął kolejny szczebel świadomości (możliwość samookreślenia w stosunku do innych obiektów), jak także o wiele wyższy poziom wpływania na środowisko dzięki dokonaniu rozwojowi psycho-biologicznych umiejętności.

Pytanie w jakim stopniu człowiek może odpowiadać za sytuację staną w środowisku? Czy człowiek jest winny za ograniczoną dostępność np. surowców energetycznych?³⁷ W tym wypadku możliwości działania człowieka staje się ograniczona zewnętrznie, a i ocena winy za uszczerbek na środowisku balansować może od *culpa (culpa in faciendo i culpa in non faciendo)* z zaistnieniem *diligentia do dolus*. Oczywiście na niwie po-

³⁶ J. Ciechanowicz-McLean, *Międzynarodowe prawo ochrony środowiska*, Warszawa 2001, s. 24–29.

³⁷ Z. Kuderowicz, *Problem odpowiedzialności za środowisko przyrodnicze*, w: *Interdyscyplinarne podstawy ochrony środowiska przyrodniczego*, red. B. Prandecka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993, s. 17–23.

lityczno-społecznej nikt zasadniczo nie podważa obecnie roli człowieka w negatywnym wpływie na środowisko, jakkolwiek można podać przykłady analiz, które zmierzają do wskazywania na negatywne czynniki w samym środowisku naturalnym. Nikt nie kwestionuje odpowiedzialności człowieka za jego odkrycia i realizowanie ich w praktyce. Jednakże bardziej kładzie się nacisk na sytuację, gdzie dane odkrycia wdrażane są w życie nie zawsze z wolą odkrywcy (np. zastosowanie w wojskowości saletry, dynamitu, czy broni jądrowej). Można zadać sobie pytanie przed kim ludzie, jako podmiot zbiorowy, mogą być odpowiedzialni? Tutaj wysuwa się na czoło partner takiego stosunku – przyszłe pokolenia. Tak więc ludzie stają się odpowiedzialni przed samymi sobą. Tutaj czynnikiem, który zmniejsza wzmocnienie dla odpowiedzialności jest bliżej nieokreślona czasowa odległość. Stąd tak istotne znaczenie mają prognozy (krótkookresowe, średniookresowe i długookresowe) sygnalizujące możliwość zagrożenia czy wystąpienia jakiegoś problemu. Prognozy w zakresie środowiska mogą się stać podstawą do określenia celów, zadań i środków ich realizacji, a w dalszej kolejności planowania i programowania zmian mających pozytywny skutek na środowisko.

Zadaliśmy sobie pytanie przed kim ludzie mają być odpowiedzialni za swoje działania, określając prosto podmiot odpowiedzialności – ludzie. Tutaj można przejść od podmiotu dziejowego do bardziej określonego, jak państwo, które dysponuje narzędziami władczymi w stosunku do swych obywateli, dzięki czemu ma możliwość wpływu i egzekwowania założeń swej polityki (w tym ekologicznej). B. Russell do podstawowych zadań państwa zalicza kwestie *konserwacji*, co oznaczać ma m.in. zachowanie naturalnych zasobów, prowadzenie racjonalnej działalności rolniczej³⁸. Działanie państwa ograniczone jest jego granicami, stąd przy zagrożeniach wykraczających poza nieduże znaczenie ma współpraca międzynarodowa. W tym momencie dla podmiotu, jakim jest państwo wytwarza się konieczność zmniejszenia prerogatyw na rzecz wspólnego działania z innymi państwami dla wspólnego dobra.

Znaczenie ma też określenie ochrony środowiska wśród innych pojęć – jak ekologia, ekologia człowieka, ekologia społeczna, ekofilozofia. Pierwszy pojęcie ekologii zastosował w 1866 roku biolog E. Haeckel. Nauka ta miała dotyczyć relacji różnych organizmów ze środowiskiem. Takie ujęcie było stosunkowo szerokie, ale ukazywało różnorodność problemów,

³⁸ B. Russell, *Władza i jedność*, Warszawa 1997, s. 93–110.

jakie wiązać się mogą z tymi zależnościami³⁹. W dalszej kolejności zwrócono uwagę na pozycję człowieka w środowisku i wpływ, jaki jest on zdolny w nim wywoływać – ekologia człowieka. Pojęcie to wprowadził w 1922 roku H. H. Barrow, ale zmianę pozycji człowieka w relacjach z elementami środowiska należy wiązać z odchodzeniem od ujęcia antropocentrycznego. Dato to podstawę do zastosowania nowego określenia – ekologia społeczna. Nazwę tą pierwszy zastosował jeden z przedstawicieli szkoły chicagowskiej R. D. McKenzie, co miało oznaczać prace nad zależnościami (przestrzennymi i czasowymi) między ludźmi a będącymi skutkiem różnych oddziaływań sił środowiska⁴⁰. Znaczący dorobek tej szkoły dotyczył ujęcia obszaru miejskiego, jako swoistego ekosystemu (badane elementy i relacje tego ekosystemu: rozmiary populacji, produkcja, struktury społeczne, struktury gospodarcze, zasoby, współzawodnicstwo itd.). Spadkobiercami i kontynuatorami tej szkoły byli: A. H. Hawley, M. Hannan, J. H. Freeman, J. Miller McPherson⁴¹. W dalszym mariażu nauk społecznych z biologią pojawiło określenie człowieka, jako jednego z wielu gatunków – socjobiologia. W wielkim skrócie można powiedzieć, że ekologia społeczna bada społeczne struktury populacji, które stanowią zarówno wytwór, jak i składnik środowiska⁴².

Różnorodność definicyjna prowadzi do stosowania ogólnego pojęcia ekologia człowieka, które obejmuje płaszczyznę zarówno biologiczną (zmiany dostosowawcze organizmu człowieka, przestreszenie zapewniające warunki życia organizmowi itd.), jak i społeczną (relacje między różnymi sferami działań człowieka – społecznymi, politycznymi, gospodarczymi – a biosferą). W zagadnienia ochrony środowiska zaangażowali się również filozofowie i etycy (badania z zakresu ontologii, epistemologii i aksjologii w środowisku).

Wraz z rozwojem międzynarodowego prawa ochrony środowiska powstawały organizacje, które miały za zadanie wdrażanie określonych programów lub działanie na rzecz środowiska. W 1972 roku Zgromadzenie Ogólne ONZ na XXVII sesji powołało UNEP (United Nations

³⁹ S. Jastrzębski, op. cit., s. 29–30.

⁴⁰ B. Andrzejewski, *Ochrona środowiska w refleksji humanistycznej*, Poznań 1992, s. 53.

⁴¹ J. H. Turner, *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa 2005, s. 97–137.

⁴² A. Malinowski, *Podstawy ewolucyjnej ekologii człowieka*, w: *Ekologia. Jej związki z różnymi dziedzinami wiedzy*, red. A. Kurnatowska, Warszawa 1999, s. 197–198.

Environmental Programme – Program Ochrony Środowiska Narodów Zjednoczonych) – Rezolucja 2995 i 2997/XXVII. UNEP jest wewnętrzna agendą ONZ, członkami tej organizacji mogą być państwa – członkowie ONZ, do współpracy mogą być zapraszone organizacje ponadnarodowe i pozarządowe. Rada Zarządzająca UNEP za pomocą GEMS (Global Environmental Monitoring System) jest koordynatorem takich organizacji, jak FAO i WHO. Siedzibą główną organizacji jest Nairobi, oprócz tego funkcjonują biura regionalne – Bahrajn, Meksyk, Szwajcaria, Tajlandia, USA⁴³.

Pierwszym zadaniem UNEP było wprowadzanie postanowień konferencji sztokholmskiej. Na pierwszej sesji UNEP postanowiono, że ówczesny Program powinien obejmować wszystkie działania na rzecz ochrony środowiska, bez względu na zakres działań innych wyspecjalizowanych agend ONZ. Główne zarysowane wtedy kierunki działań organizacji to:

- „1) popieranie badań zmierzających do planowego zarządzania źródłami zasobów naturalnych oraz konieczność uwzględniania konsekwencji osiągnięcia maksimum korzyści społecznych, ekonomicznych i środowiskowych;
- 2) dostarczanie, poprzez interdyscyplinarne badania środowiska naturalnego, informacji na temat racjonalnego zarządzania źródłami biosfery;
- 3) pomoc wszystkim krajom, przede wszystkim rozwijającym się, w rozwiązywaniu problemów środowiskowych i w pełnym udziale tych krajów w międzynarodowej działalności na rzecz środowiska”⁴⁴.

W 1980 roku na zlecenie UNEP Międzynarodowa Unia Ochrony Przyrody przedstawiła Światową Strategię Ochronę Przyrody, w której zakreślone zostały główne cele w zakresie ochrony zasobów przyrody. Strategia odnosiła się do zabezpieczenia procesów ekologicznych, utrzymania ekosystemów, zabezpieczenia istnienia gatunków i różnorodności genetycznej⁴⁵. Dwa lata później ONZ uchwaliła Światową Kartę Przyrody. Dwadzieścia lat po Konferencji Sztokholmskiej w Rio de Janeiro (3/14 VI 1992) ONZ zorganizowała Konferencję „Środowisko i Rozwój” (tzw. Szczyt Ziemi), jej rezultatem był m.in. Globalny Program Działań Agenda 21 (przedstawił możliwość zrównoważenia rozwoju w zakresie społecznym, gospodarczym i ekologicznym). Skutkiem Agendy 21 było

⁴³ J. Ciechanowicz-McLean, op. cit., Warszawa 2001, s. 22.

⁴⁴ H. Zbyszynska, *Światowy program kształtowania i ochrony środowiska*, „Sprawy Międzynarodowe” 1974, nr 8–9, s. 143.

⁴⁵ S. Kozłowski, *Ekorozwój. Wyzwanie XXI wieku*, Warszawa 2002, s. 106.

wzmocnienie pozycji UNEP i wyznaczenie głównych obszarów działalności. UNEP przygotowywał wiele umów międzynarodowych, takich jak: *Konwencja waszyngtońska o międzynarodowym handlu dzikimi zwierzętami i roślinami gatunków zagrożonych wyginięciem* (1973), *Konwencja bońska o ochronie migrujących gatunków zwierząt* (1979), *Konwencja wiedeńska o ochronie warstwy ozonowej* (1985), *Protokół montrealcki o warstwie ozonowej* (1987), *Konwencja Bazylejska* (1989), *Konwencja o różnorodności biologicznej* (1992), *Ramowa konwencja Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu* (1992), *Protokół o bezpieczeństwie biologicznym z Kartagenu* (2000)⁴⁶.

W 1965 roku powołano UNDP (United Nations Development Programme – Program Rozwoju Narodów Zjednoczonych) – Rezolucja 2029/XX. UNDP powstał z połączenia Programu Rozszerzonego Technicznej Pomocy i Funduszu Socjalnego. Program udziela pomocy finansowej, technicznej i doradczej krajom rozwijającym się.

W 1991 roku powołano GEF (Global Environment Facility – Fundusz na rzecz Globalnego Środowiska). Fundusz powstał z inicjatywy państw wysoko rozwiniętych w wyniku uzgodnień zawartych przez UNDP, UNEP i Bank Światowy (IBRD). Głównym celem GEF jest finansowe wspieranie programów mających za zadanie ochronę środowiska w zakresie globalnym. Główne kierunki działań GEF-u zostały zawarte w dokumencie (pt. *Instrument for the Establishment of the Restructured Global Environmental Facility*) przyjętym w 1994 r. Płaszczyzny działań: przeciwdziałanie zmianom klimatu (redukcja i ograniczenie GHG, tworzenie sprzyjających warunków dla wdrażania nowych technologii), ochrona warstwy ozonowej (eliminacja czynników zubożających warstwę), ochrona różnorodności biologicznej (zabezpieczanie ekosystemów), ochrona wód międzynarodowych i ich zasobów (ochrona wód przed zanieczyszczeniami, także rozwiązywanie problemów ponadgranicznych).

Wyżej wymienione formy instytucjonalne działalności w zakresie ochrony środowiska nie wyczerpują całej problematyki. Można wymienić i opisać więcej organizacji i paneli współpracy w zakresie środowiskowym. Jednakowoż należy podkreślić, że formy instytucjonalne współpracy będą się rozwijać ze względu na konieczność efektywnego rozwiązywania narastających problemów.

⁴⁶ Z. Bukowski, *Prawo międzynarodowe a ochrona środowiska*, Toruń 2005, s. 40; M. N. Shaw, *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 2000, s. 446.

3. Źródła międzynarodowego prawa ochrony środowiska

Źródeł pierwszych działań w zakresie ochrony środowiska należy poszukiwać z jednej strony w motywacji religijnej⁴⁷, a z drugiej strony w motywacjach gospodarczych i władczych. Istotne było zabezpieczenie pozycji osoby lub grupy panującej (np. w średniowieczu przez ograniczenie własności ziemskiej – regale polowania, regale rybołówstwa i regale górnicze)⁴⁸ lub zabezpieczenie funkcjonowania całej społeczności (np. ochrona kanałów nawadniających w starożytnym Egipcie). W X w. p.n.e. wprowadzono w Chinach prawo mające chronić lasy, w V w. p.n.e. wprowadzono ochronę lasów w Rzymie. Za czasów Bolesława Chrobrego (w X wieku) objęto ochroną bobry, za Władysława Jagiełły cisy (1423). W 1443 roku wprowadzono prawa mające ograniczyć polowanie na tury, łosie i dzikie konie. W XVI wieku Zygmunt III wprowadził ochronę terenów, na których występował tur.

Wiek XIX przyniósł ustawodawstwo chroniące poszczególne gatunki zwierząt, roślin, czy wybrane tereny. W 1805 roku w Danii powstał rezerwat torfowiskowy. W 1832 roku w USA (Arkansas) powstał rezerwat gorących źródeł. W 1861 roku we Francji pod Paryżem (lasek Fontainebleau) powstaje rezerwat. W 1872 roku w USA powstaje pierwszy park narodowy – Yellowstone⁴⁹. W 1781 roku król Francji i biskup Bazylei podpisują konwencję w zakresie ochrony lasów i ptaków na obszarze przygranicznym. W XIX wieku ochrona przyrody zostaje przeniesiona na szczebel między państwowy – w 1839 roku Francja i Wielka Brytania podpisują umowę o połowie ostrzeg u swoich wybrzeży, w 1875 roku Austro-Węgry i Włochy podpisały deklarację o ochronie ptaków. W drugiej połowie XIX wieku w zakresie rybołówstwa Szwajcaria zawarła umowę z Badenią (1869, 1875), Francją (1880) i Włochami (1882). Podobnie

⁴⁷ Na przykład motyw drzewa, jako element o szczególnym znaczeniu dla różnych kultów wynikał z jego funkcji religijnych: drzewo, jako obraz kosmosu – Mezopotamia, Skandynawia, drzewo, jako symbol życia i nieśmiertelności czy miejsce spotkania się ludzkich dusz itp. Zob. M. Eliade, *Traktat o historii religii*, Warszawa 2000, s. 285–349.

⁴⁸ Por. E. Borkowska-Bagińska, B. Lesiński, *Historia prawa sądowego*, Poznań 2000, s. 144.

⁴⁹ S. Jastrzębski, op. cit., s. 13–18; Z. Bukowski, op. cit., Toruń 2005, s. 21; W. Michajłow, *Sozologia i problemy środowiska życia człowieka*, Wrocław 1975, s. 33–35; E. Pieczyńska, I. Spodniewska, *Ekologia a ochrona środowiska człowieka*, Warszawa, 1976, s. 7–12; T. Szczesny, *Ochrona przyrody i krajobrazu*, Warszawa 1982, s. 8–9.

Prusy i Luksemburg w 1892 roku. W 1886 roku Holandia, Luksemburg, Niemcy i Szwajcaria podpisują wielostronną umowę dotyczącą ochrony losów w Renie⁵⁰.

Analizując źródła międzynarodowego prawa ochrony środowiska należy zwrócić uwagę na samo pojęcie źródeł prawa międzynarodowego⁵¹. Pojęcie to znajduje się już w preambule *Karty Narodów Zjednoczonych*, gdzie napisane jest, że „ludy narodów zjednoczonych mają stworzyć warunki umożliwiające utrzymanie sprawiedliwości i poszanowanie zobowiązań wynikających z umów międzynarodowych i innych źródeł prawa międzynarodowego...”.

Pojęcie źródeł prawa międzynarodowego można rozpatrywać w sensie materialnym (inne nazwy: wewnętrzne, realne) i formalnym (inne nazwy: zewnętrzne, pozytywne)⁵². W materialnym oznacza wszystko to, co wpływa na jego tworzenie i wprowadzanie w życie. W tym wypadku w zależności od ujęcia akcentowane mogą być wpływy instytucjonalne lub czynniki społeczne czy psychiczne. Źródła w tym znaczeniu są przedmiotem rozważań filozoficznych, socjologicznych i psychologicznych. W znaczeniu formalnym źródło prawa międzynarodowego jest skutkiem działania określonych podmiotów czy wynikiem przebiegu procesów tworzenia prawa. W szerszym znaczeniu źródłem prawa międzynarodowego, określa się także zbiory dokumentów międzynarodowych mających istotne znaczenie dla społecznościi międzynarodowej.

Źródła prawa międzynarodowego określa art. 38 Statutu Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości – są to źródła, na których Trybunał zobowiązany jest orzekać, czyli podstawy wyrokowania (przepis ten jest spuszczoną po Statucie Statego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej). Treść art. 38 MTS jest następująca:

„1. Trybunał, którego zadaniem jest orzekać na podstawie prawa międzynarodowego w sporach, które będą mu przekazane, stosuje:

⁵⁰ J. Symonides, *Europejska współpraca w zakresie ochrony środowiska naturalnego*, „Przegląd Zachodni” 1972, nr 5–6, s. 1–3; J. Symonides, *Prawno międzynarodowe problemy walki z zanieczyszczeniem rzek*, „Sprawy Międzynarodowe” 1972, nr 2, s. 78–79.

⁵¹ H. Thirlway, *The Sources of International Law*, w: *International Law*, red. M. D. Evans, Oxford University Press, New York 2006.

⁵² R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 1977, 2001, s. 77–79; L. Gelberg, *Zarys prawa międzynarodowego*, Warszawa 1977, s. 48–50.

- a) konwencje międzynarodowe, bądź ogólne, bądź specjalne, ustalające reguły, wyraźnie uznane przez państwa spór wiodące,
- b) zwyczaj międzynarodowy, jako dowód istnienia powszechnej praktyki uznanej jako prawo,
- c) zasady ogólne prawa, uznane przez narody cywilizowane,
- d) z zastrzeżeniem postanowień art. 59 wyroki sądowe tudzież doktryny najznakomitszych specjalistów prawa publicznego różnych narodowości jako środek pomocniczy do określenia norm prawnych.

2. Postanowienie niniejsze nie stanowi przeszkody, by Trybunał mógł orzekać *ex aequo et bono*, o ile strony na to zgadzają się”.

Art. 59 wspomniany w art. 38 zawiera zastrzeżenie, że wyrok Trybunału wiąże tylko strony będące w sporze i tylko w stosunku do danego sporu.

Pomimo tego, że źródła prawa międzynarodowego zawarte w art. 38 MTS wymienione zostały dla celów funkcjonowania Trybunału, stały się one znaczącym zestawieniem podstaw źródeł prawa w systemie międzynarodowym. Istotne znaczenie mają, więc: umowy międzynarodowe, zwyczaj międzynarodowy, zasady ogólne, wyroki sądowe.

W aspekcie międzynarodowego prawa ochrony środowiska G. Grabowska dokonuje podziału na *hard law* (twarde prawo) i *soft law* (miękkie prawo)⁵³. Na twarde prawo składają się: umowy, zwyczaje i uchwały międzynarodowych organizacji, które rodzą zobowiązania dla państw – członków. Miękkie prawo to uchwały państw, których skutkiem nie są prawne zobowiązania, jednakże stanowią one wyraz woli tych podmiotów⁵⁴.

Z punktu widzenia mocy wiążącej najwyższą pozycję zajmują umowy międzynarodowe. Ich funkcjonowanie w międzynarodowym systemie prawnym określa tzw. prawo traktatów – *Konwencja wiedeńska z 1969 r. o umowach międzynarodowych*. Według art. 2 tej Konwencji umową jest „porozumienie międzynarodowe zawarte w formie pisemnej między pań-

⁵³ G. Grabowska, *Źródła międzynarodowego prawa środowiska*, w: *Rozważania o państwie i prawie*, red. A. Lityński, Z. Tabor, L. Tyszkiewicz, Katowice 1993, s. 78–90.

⁵⁴ O koncepcji twardego i miękkiego prawa międzynarodowego pisał, także K. Wolffe. O dualnym podziale decydować ma m.in. bezpośrednio czy pośrednio jego stosowanie. Miękkie prawo międzynarodowe jest wynikiem działania międzynarodowych organizacji lub innych ciał ponadnarodowych, przy czym wyniki te (np. uchwały, deklaracje itp.) nie opierają się na efektywnych narzędziach ich egzekwowania. Twarde prawo międzynarodowe opiera się na umowach, precedensach i zwyczajach. Zob. K. Wolffe, *Międzynarodowe prawo ochrony środowiska (tworzenie i egzekwowanie)*, Wrocław 1979, s. 70 i n.

4) normy obligujące państwa do informowania innych podmiotów o zbliżającej się katastrofie środowiskowej.

Kolejnym źródłem prawa wymienionym przez art. 38 MTS są zasady ogólne. Wyodrębnienie ich miało za zadanie eliminację potencjalnych luk w prawie międzynarodowym. Zasady ogólne wiązane są z: koncepcjami praw naturalnych lub traktowane są, jako element pośredni między porządkiem międzynarodowym a zwyczajami. Zasady ogólne w prawie międzynarodowym można przez analogię porównywać do zasad prawa funkcjonujących w wewnętrznych porządkach prawnych poszczególnych państw. Przykładowo w polskim prawie mamy do czynienia m.in. z zasadą równości stron (postępowanie cywilne), zasadą udzielania informacji (postępowanie administracyjne), zasadą humanitaryzmu (prawo karne) itd.

Jako środek pomocniczy w ustalaniu norm prawnych art. 38 MTS wymienia orzeczenia sądowe i doktryny prawne wybitnych specjalistów prawa. Orzeczenia sądów międzynarodowych mogą być wykorzystywane poprzez analogię, co uwidocznione jest w funkcjonowaniu sądownictwa anglosaskiego (*common law*) przy stosowaniu precedensów. Stwierdzenie prawa przez sąd byłoby tutaj równoznaczne z tworzeniem prawa.

4. Zasady międzynarodowego prawa ochrony środowiska – ogólna analiza

Źródłem zasad ochrony środowiska są akty międzynarodowego prawa nie mające mocy wiążącej, a więc należące do tzw. *soft law* – m.in. *Deklaracja Sztokholmska* i *Deklaracja z Rio de Janeiro*. Zasady te – w gruncie rzeczy – sprządzają się do ograniczeń w korzystaniu z własnej suwerenności na rzecz suwerennej równości i współistnienia w ramach stosunków międzynarodowych. J. Ciechanowicz-McLean wyodrębniła – na podstawie dokumentów międzynarodowych – dwa rodzaje zasad w zakresie korzystania ze środowiska. Są nimi zasady ogólne (np. dobrego sąsiedztwa i nienaduzywania prawa) oraz szczegółowe (obowiązek współpracy w dziedzinie środowiska między państwami, zasada racjonalności i słuszności stosowana do użytkowania i podziału korzyści, obowiązek informowania i konsultacji z państwami, z którymi dzielone są zasoby, w sprawie działań wpływających na ich naturalny stan, obowiązek zawierania umów w zakresie korzystania z zasobów, wolność badań naukowych mogących służyć ochronie środowiska, obowiązek informowania i ostrzegania o zda-

stwami i regulowane prawem międzynarodowym, ujęte czy to w jednym dokumencie, czy też w dwu lub więcej pozostających ze sobą w związku dokumentach bez względu na jego szczególną nazwę”. Art. 3 mówi, że Konwencja nie ma zastosowania do międzynarodowych porozumień między państwami a innymi podmiotami, jak i innymi podmiotami niebędącymi państwami. Umowy międzynarodowe mogą nosić różne nazwy: akt, deklaracja, karta, konwencja, porozumienie, protokół, statut, traktat itd. Strony mogą posługiwać się różnymi nazwami według własnej woli. Przykładem umów w zakresie ochrony środowiska mogą być: Konwencja z Espoo z 1991 (o ocenach oddziaływania na środowisko w kontekście transgranicznym).

Kolejnym znaczącym źródłem międzynarodowego prawa ochrony środowiska jest zwyczaj międzynarodowy, kiedyś podstawowe źródło. W prawie rzymskim prawo to określano, jako *mos maiorum* (lub *consuetudo*). Zwyczaj miał się kształtować w wyniku ciągłości postępowania. W określonej społeczności podnoszony był do rangi normy prawnej, wtedy gdy przez większość jednostek zostawał uznany za konieczny (*opinio necessitatis*) i stosowany był przez dłuższy czas (*frequens usus*) w niezmienny sposób⁵⁵. Art. 38 MTS mówi, że zwyczaj powinien stanowić dowód ogólnej praktyki przyjętej za prawo. Norma prawa zwyczajowego traci swoją moc w wyniku wykształcenia się nowej lub w wyniku odwyknięcia (*desuetudo*). Jej funkcjonowanie możliwe jest dzięki *tacitus consensus*, czyli milczącej zgody – acz część autorów wypowiada się przeciw takiemu wyrażeniu zgody przez państwo, twierdząc że dla funkcjonowania zwyczaju nie jest ono wcale potrzebne⁵⁶. G. Grabowska przedstawia normy prawa, które wykrytalizowały się w drodze zwyczaju, a w dalszej kolejności znalazły się w deklaracjach państw i traktatach. Są to⁵⁷:

- 1) normy regulujące zasady odpowiedzialności za szkodę (np. zanieczyszczający płaci);
- 2) normy wprowadzające z zasady suwerenności państw możliwość wyłączonego korzystania z ich zasobów naturalnych;
- 3) normy korzystania z obszarów określanych, jako wspólne dziedzictwo ludzkości;

⁵⁵ Por. W. Rozwadowski, *Prawo rzymskie*, Poznań 1992, s. 34.

⁵⁶ R. Bierzanek, J. Symonides, op. cit., Warszawa 2001, s. 110–112.

⁵⁷ G. Grabowska, *Człowiek i środowisko w prawie międzynarodowym*, „Państwo i Prawo” 1996, nr 1, s. 26.

rzeniach szkodliwych dla środowiska, międzynarodowa odpowiedzialność za szkody w środowisku, pokojowe wykorzystywanie zasobów)⁵⁸. Zestawienie wybranych treści zasad zawiera Tabela 1 – Wybrane treści zasad *Deklaracji Sztokholmskiej i Deklaracji z Rio de Janeiro*⁵⁹.

Tabela 1
Wybrane treści zasad *Deklaracji Sztokholmskiej i Deklaracji z Rio de Janeiro*

Treść zasad	Deklaracja Sztokholmska	Deklaracja z Rio de Janeiro
	zasady	zasady
1	2	3
Prawo do środowiska; prawo do zdrowego i twórczego życia w harmonii	1	1
Naturalne zasoby Ziemi; tworzenie niezbędnych odnawialnych zasobów; zachowanie i obchodzenie się z dziedzictwem życia w stanie dzikim, użytkowanie – przy zabezpieczeniu – nieodnawialnych zasobów	2, 3, 4, 5	23
Suwerenne prawo do korzystania ze swoich zasobów naturalnych	21	2
Zasada dobrego sąsiedztwa; działania nie powodujące zniszczeń w środowisku naturalnym innych państw lub obszarów poza granicami narodowych uregulowań prawnych	11, 21	2
Sprawiedliwość międzypokoleniowa; sprawiedliwe łączenie potrzeb generacji w zakresie rozwoju i środowiska; ulepszenie środowiska dla dobra ludzkości	13	3
Współpraca w celu zachowania i ochrony ekosystemu Ziemi; współpraca w duchu partnerstwa	24	7, 27
Rozwijanie prawa wewnętrznego i międzynarodowego w zakresie odpowiedzialności i odszkodowań przy szkodach w środowisku	22	13
Prawo do informacji o środowisku	–	10
Informowanie o potencjalnym zagrożeniu dla innych państw; informowanie o katastrofach	–	18, 19
Ochrona człowieka przed skutkami broni masowej zagłady	26	–

⁵⁸ J. Ciechanowicz-McLean, op. cit., Warszawa 2001, s. 22–23.

⁵⁹ Treść Deklaracji Sztokholmskiej w: J. Ciechanowicz-McLean, op. cit., Warszawa 2001, s. 22–23, także źródła internetowe: http://greenworld.serwis.pl/deklaracja_sztokholmska1.htm, 24.04.2008, p.m. 8.00; <http://ekoenergia.polska-droga.pl/content/view/280/194/>, 24.04.2008, p.m. 8.00; Treść Deklaracji z Rio de Janeiro pochodzi z: *Dokumenty Konferencji Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój”, Rio de Janeiro, 3–14 czerwca 1992 r., Szczyt Ziemi, Warszawa 1993, s. 13 i n.*; także w: *Strategia Zrównoważonego Rozwoju Polski do 2025 roku*.

	1	2	3
Wstrzymanie zruntu trujących substancji i wydzielenia ciepła w ilościach przekraczających zdolność tolerancji przez środowisko; zapobieganie zanieczyszczeniom morza		6, 7	–
Prewencja w ochronie środowiska; racjonalne planowanie		14, 15	15
Badania naukowe, swobodny przepływ technologii		20	9

Źródło: Opracowanie własne.

W 2002 roku odbył się Szczyt w Johannesburgu, na którym omawiano globalne problemy w ekologii, gospodarce, sferze społecznej i zdrowotnej⁶⁰. Liczbę delegatów oceniono na ponad 60 tys. Jednemu z paneli tematycznych przewodniczył ówczesny prezydent Polski – Aleksander Kwaśniewski. Owocem Szczytu była m.in. *Deklaracja z Johannesburga* w sprawie zrównoważonego rozwoju. W zakresie ochrony środowiska (ochrony różnorodności biologicznej) państwa zobowiązały się m.in. do: zaprzestania stosowania i wytwarzania środków w sposób szkodliwy dla ludzi do 2020 r., odnowienia w morzach i oceanach przetrzebionych zasobów ryb do 2015 r., osłabienia szybkości tempa wyginięcia rzadkich okazów flory i fauny do 2010 r. Inne zobowiązania środowiskowe dotyczą: ułatwienia dostępu do odnawialnych źródeł energii, przekazywania wiedzy przez UE krajom rozwijającym się w celu zwiększenia dostępu do wody pitnej (podobnie USA i Japonia)⁶¹. Tematyka Szczytu dotyczyła trzech głównych haseł – ludzie, planeta, dobrobyt. Na szczycie zajmowano się też problemem rozdziału pomocy żywnościowej krajom potrzebującym oraz kryzysami w krajach afrykańskich. Biedę i nierównomierny rozkład dóbr na świecie uznano za elementy zagrażające powszechnej stabilności oraz rozwojowi. Podstawą tworzenia nowego ładu na wspólnej przestrzeni ekonomicznej, społecznej i ekologicznej jest zapoczątkowanie wspólnej odpowiedzialności – ładu kształtowany ma być na poziomie lokalnym, krajowym, regionalnym i globalnym. Aby to osiągnąć potrzebne będą mobilizacja i edukacja społeczna. Technika i nauka powinny być w szczególności wykorzystywane do celów określonych w Johannesburgu⁶².

⁶⁰ L. Hens, B. Nath, *The Johannesburg Conference*, „Environment, Development and Sustainability” 2003, nr 5, s. 7–39.

⁶¹ J. Mizak (oprac.), *Informacja o rezultatach Światowego Szczytu ws. Zrównoważonego Rozwoju w Johannesburgu*, Departament Współpracy z Zagranicą – Ministerstwo Środowiska, Warszawa 2002, s. 1–4.

⁶² B. Nath, *Education for sustainable development the Johannesburg summit and beyond*, „Environment, Development and Sustainability” 2003, nr 5, s. 231–254.

Kraje uczestniczące w Szczycie przyjęły trzydziestodmipunktową Deklarację. Nawiązuje ona w swej treści do *Deklaracji Sztokholmskiej*, *Deklaracji z Rio de Janeiro* i *Globalnego Programu Działania* (8 punkt), a także do Konferencji w Monterrey oraz Konferencji w Doha (9 punkt). Wybrane problemy i treści *Deklaracji z Johannesburga* przedstawione zostały w tabeli 2.

Tabela 2

Wybrane problemy i treści *Deklaracji z Johannesburga*

Poruszany problem	Treść wybranych punktów deklaracji
Sprawiedliwość międzypokoleniowa	2 punkt: Zobowiązujemy się do budowania humanitarnego, sprawiedliwego i wrażliwego społeczeństwa globalnego, uznając, że wszyscy ludzie mają prawo do godności. 3 punkt: Na początku Szczytu, dzieci świata przemówiły do nas prostym, lecz jasnym językiem, mówiąc, iż przyszłość należy do nich, i z tego względu domagając się, abyśmy dzięki naszym działaniom pozostawili im świat pozbawiony rzeczy niegodnych i niedopuszczalnych, wynikających z ubóstwa, degradacji środowiska i wzorców niezrównoważonego rozwoju. 6 punkt: Z tego kontynentu, kolebki ludzkości, deklarujemy, w planie działań i w tej deklaracji, naszą odpowiedzialność wobec siebie nawzajem, wobec szerszej społeczności żywych istot i wobec naszych dzieci.
Współdziałanie na rzecz ochrony środowiska (szerzej zrównoważonego rozwoju)	4 punkt: W reakcji na życzenie tych dzieci, które są naszą wspólną przyszłością, my wszyscy, pochodzący ze wszystkich stron świata, ukształtowani przez różne doświadczenia życiowe, łączymy się i mamy głębokie poczucie pilnej potrzeby tworzenia nowego i lepszego świata pełnego nadziei. 35 punkt: Zobowiązujemy się, że będziemy działać razem, gdyż łączą nas wspólna zdecydowana wola ocalenia naszej planety, przyczyniania się do rozwoju ludzkości oraz osiągnięcia powszechnej pomyślności i pokoju.
Harmonizacja kapitałów	5 punkt: Dlatego przyjmujemy na siebie zbiorową odpowiedzialność za dokonanie dalszego postępu w zakresie współzależnych i nawzajem wspierających się filarów zrównoważonego rozwoju – rozwoju gospodarczego, rozwoju społecznego i ochrony środowiska – i ich wzmocnienia na szczeblu lokalnym, krajowym, regionalnym i globalnym.
Zarządzanie zasobami naturalnymi	11 punkt: Uznajemy, że wykorzystanie ubóstwa, zmiana wzorców konsumpcji i produkcji oraz ochrona i zarządzanie bazą zasobów naturalnych dla rozwoju gospodarczego i społecznego stanowią nadrzędne cele i istotne warunki zrównoważonego rozwoju. 13 punkt: W dalszym ciągu cierpi globalne środowisko. W dalszym ciągu zmniejsza się różnorodność biologiczna, zubażane są zasoby ryb, pustynnienie powoduje utratę coraz większej powierzchni żywnych gruntów, już widoczne są negatywne skutki zmian klimatu, coraz częstsze i bardziej niszczycielskie są klęski żywiołowe, kraje rozwijające się są coraz mniej odporne, zaś zanieczyszczenie powietrza, wód i mórz w dalszym ciągu pozabawia miliony możliwości zapewnienia sobie godnego życia.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Deklaracji z Johannesburga.

Zakończenie

Artykuł skupia się na analizie podstawowych kategorii, takich jak środowisko, ochrona środowiska, źródła prawa ochrony środowiska oraz zasady międzynarodowego prawa ochrony środowiska. Celem artykułu nie było przedstawienie całości skomplikowanej materii prawnej w tym zakresie. Istotnym było ukazanie ogólnej charakterystyki międzynarodowego prawa ochrony środowiska, stąd artykuł przedstawia sposoby definiowania wyżej wymienionych pojęć zarówno w prawie międzynarodowym, jak i innych dziedzinach. Źródła międzynarodowego prawa ochrony środowiska zostały jedynie zarysowane, tak aby dały obraz, jak skomplikowaną i rozbudowaną materią prawną jest ochrona środowiska w systemie międzynarodowego prawa ochrony środowiska. Ponadto ważną kwestią było poruszenie podstawowych pryncypiów tego prawa, jakimi są zasady międzynarodowego prawa ochrony środowiska (z naciskiem na zasady zrównoważonego rozwoju). Artykuł skupia się jedynie na ich ogólnej charakterystyce. Dodatkowo w artykule przedstawiono treść podstawowych dokumentów, które zawierają zasady międzynarodowego prawa ochrony środowiska (w szczególności zasad zrównoważonego rozwoju) – m.in.: *Deklaracja Sztokholmska* i *Deklaracja z Rio de Janeiro*.

Bibliografia

- Aleksandrowicz J., *Sumienie ekologiczne*, Warszawa 1979.
 Andrzejewski B., *Ochrona środowiska w refleksji humanistycznej*, Poznań 1992.
 Antoń W., *Zależności globalne a stosunki międzynarodowe*, „Sprawy Międzynarodowe” 1985, nr 1.
 Bierzanek R., Symonides J., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2001.
 Borkowska-Bagińska E., Lesiński B., *Historia prawa sądowego*, Poznań 2000.
 Brzeziński W., *Ochrona prawna naturalnego środowiska człowieka*, Warszawa 1975.
 Budnikowski A., *Pojęcie problemów globalnych*, „Sprawy Międzynarodowe” 1987, nr 2.
 Bukowski Z., *Prawo międzynarodowe a ochrona środowiska*, Toruń 2005.
 Campbell B., *Ekologia człowieka*, Warszawa 1995.
 Ciborowski A., *Polityka kształtowania środowiska*, Warszawa 1981.
 Ciechanowicz-McLean J., *Międzynarodowe prawo ochrony środowiska*, Warszawa 2001.

- Dobrosielski M., *Pozamilitarne aspekty wspólnego bezpieczeństwa*, „Sprawy Międzynarodowe” 1986, nr 11.
- Dokumenty Końcowe Konferencji Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój”, Rio de Janeiro, 3–14 czerwca 1992 r.*, Szczyt Ziemi, Warszawa 1993.
- Eliade M., *Traktat o historii religii*, Warszawa 2000.
- Evans M. D. (red.), *International Law*, Oxford University Press, New York, 2006.
- Gelberg L., *Zarys prawa międzynarodowego*, Warszawa 1977.
- Giorgetta S., *The Right to a Healthy Environment, Human Rights and Sustainable Development*, „International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics” 2002, nr 2.
- Grabowska G., *Człowiek i środowisko w prawie międzynarodowym*, „Państwo i Prawo” 1996, nr 1.
- Hens L., Nath B., *The Johannesburg Conference*, „Environment, Development and Sustainability” 2003, nr 5.
- Humanae Vitae* (Encyklika Pawła VI), 1968.
- Jastrzębski S., *Nowy wzorzec cywilizacji – ochrona środowiska*, Warszawa 1981.
- Jasudowicz T., *Europejskie standardy bioetyczne. Wybór materiałów*, Toruń 1998.
- Kassangana M., *ONZ wobec wyzwań globalizacji*, „Sprawy Międzynarodowe” 2000, nr 1.
- Kenig-Witkowska M. M., *Prawo środowiska Unii Europejskiej. Zagadnienia systemowe*, Warszawa 2005.
- Kozłowski S., *Ekorozwój. Wyzwanie XXI wieku*, Warszawa 2002.
- Kuderowicz Z., *Problemi odpowiedzialności za środowisko przyrodnicze*, w: *Interdyscyplinarne podstawy ochrony środowiska przyrodniczego*, red. B. Prandecka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993.
- Kumatowska A. (red.) *Ekologia. Jej związki z różnymi dziedzinami wiedzy*, Warszawa 1999.
- Kuśmierczyk B., *Zarys problematyki antropocentryzmu w ochronie środowiska*, „Ochrona Środowiska” 2004, nr 3.
- Leszczyński S., *Problemy ochrony środowiska człowieka*, Wrocław 1974.
- Lityński A., Tabor Z., Tyszkiewicz L. (red.), *Rozważania o państwie i prawie*, Katowice 1993.
- Łazowski A., *Traktaty Europejskie*, Bydgoszcz–Warszawa 2003.
- Malinowski A., *Podstawy ewolucyjne ekologii człowieka*, w: *Ekologia. Jej związki z różnymi dziedzinami wiedzy*, red. A. Kumatowska, Warszawa 1999.
- Michajłow W., *Sozologia i problemy środowiska życia człowieka*, Wrocław 1975.
- Mizak J. (oprac.), *Informacja o rezultatach Światowego Szczytu ws. Zrównoważonego Rozwoju w Johannesburgu*, Departament Współpracy z Zagranicą – Ministerstwo Środowiska, Warszawa 2002.
- Mojstewicz Cz., *Globalne problemy ludzkości*, Poznań 1998.
- Morawski W., *Nowe społeczeństwo przemysłowe. Analiza i krytyka koncepcji*, Warszawa 1975.
- Nath B., *Education for sustainable development the Johannesburg summit and beyond*, „Environment, Development and Sustainability” 2003, nr 5.
- Neff S. C., *A short history of international law*, w: *International Law*, red. M. D. Evans, Oxford University Press, New York 2006.
- Olszewski H., Zmierczak Z., *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 1994.
- Opinion 1/91 Draft agreement between the Community, on the one hand, and the countries of European Free Trade Association, on the other, relating to the creation of the European Economic Area*, 1991.
- Pallemaerts M., *Is Multilateralism the Future? Sustainable Development or Globalisation as a Comprehensive Vision of the Future of Humanity?*, „Environment, Development and Sustainability” 2003, nr 5.
- Pieczynska E., Spodniewska I., *Ekologia a ochrona środowiska człowieka*, Warszawa 1976.
- Prandecka B. (red.), *Interdyscyplinarne podstawy ochrony środowiska przyrodniczego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993.
- Raport U. Thanta Człowiek i jego środowisko, „Biuletyn Polskiego Komitetu do Spraw UNESCO” (Numer specjalny), Warszawa 1969.
- Rezultaty i doświadczenia realizacji projektów GEF w Polsce w latach 1992–1999*, GEF, Warszawa 2000.
- Rozwadowski W., *Prawo rzymskie*, Poznań 1992.
- Russell B., *Władza i jedność*, Warszawa 1997.
- Shaw M. N., *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 2000.
- Strategia Zrównoważonego Rozwoju Polski do 2025 roku*.
- Stugren B., *Zasady ekologii ogólnej*, Warszawa 1976.
- Symonides J., *Europejska współpraca w zakresie ochrony środowiska naturalnego*, „Przegląd Zachodni” 1972, nr 5–6.
- Symonides J., *Prawo międzynarodowe problemy walki z zanieczyszczeniem rzek*, „Sprawy Międzynarodowe” 1972, nr 2.
- Szczęsny T., *Ochrona przyrody i krajobrazu*, Warszawa 1982.
- Thirlway H., *The Sources of International Law*, w: *International Law*, red. M. D. Evans, Oxford University Press, New York, 2006.
- Turner J. H., *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa 2005.
- Vilsee C. A., *Biologia*, Warszawa 1972.
- Wolffe K., *Międzynarodowe prawo ochrony środowiska (tworzenie i egzekwowanie)*, Wrocław 1979.
- Zbyszynska H., *Światowy program kształtowania i ochrony środowiska*, „Sprawy Międzynarodowe” 1974, nr 8–9.

Akty prawne (prawo międzynarodowe i polskie):

- Konwencja o ocenach oddziaływania na środowisko w kontekście transgranicznym*, Dz. U. 1999, Nr 96, poz. 1110.
- Konwencja o ochronie środowiska morską obszaru Morza Bałtyckiego*, Dz. U. 2000, Nr 28, poz. 346.
- Konwencja o zachowaniu żywych zasobów morskich Antarktyki*, Dz. U. 1984, Nr 61, poz. 314 i sprost. Dz. U. 2000, Nr 100, poz. 1087.
- Konwencja o zakazie używania technicznych środków oddziaływania na środowisko w celach militarnych lub jakichkolwiek innych celach wrogich*, Dz. U. 1978, Nr 31, poz. 132.
- Konwencja wiedeńska o ochronie warstwy ozonowej*, Dz. U. 1992, Nr 98, poz. 488.
- OJ 1990, L 158/56 z późn. zm.
- OJ 1985, L 175/40 z późn. zm.
- Protokół o ochronie środowiska do Układu w sprawie Antarktyki*, Dz. U. 2001, Nr 6, poz. 52.
- Ramowa konwencja Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu*, Dz. U. 1996, Nr 53, poz. 238.
- Statut Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej*, Dz. U. 1958, Nr 41, poz. 187 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001r. Prawo ochrony środowiska*, Dz. U. 2001, Nr 62, poz. 627 z późn. zm.

Summary

The paper provides a synthetic grasp of the issues related to international environmental law. It should be emphasized that the paper offers only a general review of this law. The significant issues the paper touches upon concern the processes and directions of international environmental law development. Besides, the following categories are analyzed: the environment, environmental protection, the sources of international environmental law, and its principles. The paper also includes an analysis of the fundamental documents that include the principles of international environmental law (in particular the sustained development principles), inter alia the *Stockholm Declaration* and the *Rio de Janeiro Declaration*.

Wojciech CISAK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Emocjonalne i racjonalne aspekty ukraińskich tendencji eurointegracji

Z każdym rokiem ulega zmianie postrzeganie zarówno samej Europy, jak również miejsca Ukrainy w procesie formalnego i realnego zbliżenia do granic Unii Europejskiej. Dzisiejszy świat znajduje się w stanie ciągłych napięć, które szczególnie obserwowane są we względnie stabilnych krajach. Właśnie droga rozwoju relacji „światów” i kultur w konstruktywnym kierunku wymaga kompleksowego podejścia do analizy teoretycznych i praktycznych aspektów minimum pokojowego współistnienia, a w każdym razie harmonijnej współpracy wszystkich postępujących sił ludzkości.

Brak jasno sprecyzowanej przyszłości i kompleksy wynikające z przeszłości niezwykle ostro wpływają na kryteria odbioru na Ukrainie światowych procesów integracyjnych. Rozumienie konieczności czynienia „czegoś” dość słabo współgra ze spersonalizowanym udziałem obywateli w prowadzeniu kraju do europejskich wartości. Na poziomie opinii społecznej zbliżenie do wartości europejskich staje się jednak stopniowo nieuniknioną realnością. Ukraina faktycznie jest już zaangażowana w kierunku konceptualnym w globalne ekonomiczne i kulturowe procesy – na ulicach miast tłoczą się pojazdy zagranicznej produkcji, w kinach mają miejsce premiery światowych hitów, a trzecia część ludności korzysta z usług różnorodnych zagranicznych i krajowych firm turystycznych.

Pod względem strukturyzacji społeczeństwa obserwuje się na Ukrainie głównie syndromy społeczeństwa postsowieckiego, które nie tylko dławią gospodarkę, ale hamują również postęp w kierunku europejskiego wyboru.

Każdy na Ukrainie, jak i w każdym innym normalnym kraju, pragnie lepszego życia. Wizualnie i faktycznie takie „lepsze” życie widziane jest w Zachodniej Europie. Ale oczywistość konieczności podążania w zachodnim kierunku dla wielu na Ukrainie nie jest obiektywną realnością. Pierwszą, i być może, główną przeszkodą w drodze do Europy dla ukraińskiej nacji jest Rosja. Właśnie ten kraj ściśle utrzymuje w swojej sferze